

„КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО - 2007”

Бакалаврська робота лауреата з політології:

„ за дослідження темпоральних аспектів світової політики”

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра політичних наук

Хронополітика: основні концепції, принципи та функції

Кваліфікаційна робота зі спеціальності 6.04 03 00 - політологія на здобуття

академічного звання бакалавра політології

студента IV курсу, 2 групи

Андрущенко Максима Олександровича

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор,

Салтовський Олександр Іванович

Рекомендовано до захисту:

Завідувач кафедри _____

Рецензент:

доктор політичних наук, доцент,

Шульга Марина Андріївна

Київ - 2007

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історія розвитку хронополітичного знання	6
Розділ 2. Сучасні концепції хронополітики	23
Розділ 3. Основні принципи та функції хронополітики	37
Висновки	50
Список використаних джерел	54

Вступ

Актуальність проблеми дослідження. Розвиток та систематизація хронополітики, її інтеграція до теорії світової політики є актуальним науковим завданням у зв'язку із:

1. принциповим значенням пізнання часових характеристик політичних процесів для розуміння якісних змін чи трансформацій, що відбуваються в сучасному політичному світі;

2. логікою сучасного розвитку хронополітичних знань в контексті політологічного знання, що диктує необхідність співвіднесення, систематизації концептуальних розробок різних дослідників та теоретичних шкіл в цій галузі для формування цілісного та несуперечливого сприйняття хронополітики науковим співтовариством, її подальшої інтеграції до системи сучасного політологічного знання.

Хронополітика – новий напрямок теоретичної політології, галузь знання, пов'язана з вивченням часового виміру політичної реальності. Хронополітика умовно об'єднує низку концепцій та розробок, в межах яких з темпоральної точки зору аналізуються політичні інститути та процеси. Звернення до понять «політичного часу» та «хронополітики», що відображають цілісність політичного життя, є важливим у зв'язку із глобалізацією, що актуалізує проблему розвитку світових процесів, в тому числі і політичних, у загальних просторово-часових вимірах.

Наукове значення, актуальність хронополітики обумовлені масштабністю сьогоднішніх політичних трансформацій, динамізмом сучасного політичного процесу, соціальних змін, що потребують нових комплексних дослідницьких програм та системних політико-управлінських підходів.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Існуючі розробки хронополітики, представлені роботами нижчезазначених теоретиків, пропонують суперечливі погляди на ті чи інші характеристики політичного часу й відзначаються різним розумінням принципів та функцій хронополітики.

Інколи результати наукового пошуку цих вчених, котрі як предмет свого дослідження визначають одне й те саме – політичний час, знаходяться у зовсім різних пізнавальних площинах. Можна стверджувати, що рівень наукової комунікації між різноманітними версіями хронополітики є недостатнім, а це наперед визначає складнощі розвитку даної галузі політологічного знання.

При аналізі хронополітики як нового напрямку теоретичної політології, у дослідженні були використані теоретичні та методологічні розробки таких зарубіжних дослідників як Бродель Ф. [3-4], Валерстайн І. [5,61], Віріліо П. [10], Габермас Ю. [39], Гурвіч Ж. [51], Істон Д. [50], Ласлет П. [53], Луман Н. [26], Модельскі Дж. [29,54-57], Мертон Р. [60], Парсонс Т., Раггі Дж. [59], Розенау Дж. [58], Сорокін П. [60], Уолліс Дж. [62], Хантінгтон С. [52], Шпенглер О. [49].

Дослідження даної проблематики представлені в роботах таких російських та українських авторів як Василенко І.О. [6-7], Венгеров А.Б. [8], Вернадський В.І. [9], Грановський В., Дацюк С., Ільїн В.В. [12], Ільїн М.В. [13-23], Кабаченко О.П. [24], Косолапов М. [25], Мельвіль О.Ю. [27-28], Панарін О.С. [12,30-31], Парахонський Б., Семенов С.І. [34], Цимбурський В.Л. [40-41], Чеснавська М.Н. [42], Чихарев І.О. [44-48].

Об`єктом даного дослідження є хронополітика як політико-філософська концепція політичного часу.

Предметом дослідження виступає політичний час та його властивості.

Метою дослідження є визначення поняття, загальних принципів, ролі та функцій хронополітики як концепції політичного часу в сучасній політичній науці.

Поставлена мета дослідження передбачає виконання наступних **завдань**:

- з`ясування основних етапів розвитку хронополітичного знання;
- дослідження та порівняння сучасних концепцій хронополітики;
- вивчення основних принципів та функцій хронополітики.

Методи дослідження. Методологічну основу систематизації сучасного хронополітичного знання складає *концепція рівнів (форм, діапазонів) темпоральності*. Ця концепція була сформульована ще історичною школою «Анналів». Найбільш розгорнуте її трактування запропоноване Ф.Броделем [3].

Дослідження базується також на загальнонауковому розумінні часу як компонента теоретичного знання, елемента, необхідного для реалізації функцій та передбачення в предметних галузях будь-яких спеціальних наукових дисциплін. В дослідженні використовується *системний метод*, а також застосовуються *методи аналізу та синтезу* при розгляді основних концепцій хронополітики. В роботі застосовується *порівняльний метод*, за допомогою якого співставляються важливі елементи хронополітичних розробок різних дослідників, а також *історичний метод*, котрий є необхідним у дослідженні передумов та принципів хронополітики в новітній історії світового політичного процесу та в контексті розвитку наукового знання.

Структура дослідження. З огляду на вищезазначені мету та завдання даної роботи, вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

Розділ 1. Історія розвитку хронополітичного знання

Перші уявлення щодо змінюваності світу, в якому політика ще не виступала як окрема сфера суспільного життя, з'являються у міфах [14; с.12-15]. Більше того, «потреба у вимірюваності часу передувала, можливо, міфічному, й тим паче понятійному описуванню часу ... Дехто бачить цей вихідний пункт у добре сформованій взаємодії релігії та політики у давньомесопотамських містах ... потреба у часі як в особливому вимірі для переживання та дії виникає лише тоді, коли події церемоніального чи політичного характеру набувають самостійного значення і вже не переживаються як природній хід релігійної події, а отримують поки що тільки завдання – власними намаганнями та приблизною поведінкою гарантувати гармонію космічній та земній сферам» - зазначає Н.Луман [26; с.134].

Якісні зміни у сприйнятті часу стають можливими по мірі усвідомлення історичного досвіду. Такі зміни відбуваються у Стародавній Греції. «На Сході політична думка застигла, не сформувавшись, оскільки застигло все, все залишалось нерухомим, консервативним, зачиненим – від політики автаркії, «глухих» кордонів до «зачиненої» ієрогліфічної письмовості. Закодованість засобів вираження вела до стратегічності мислення, а підкреслене шанування, повага до старших – до культу предків, неможливості їм заперечувати, змінювати порядки ... В античних державах все у русі. Очевидною є динамічність державних форм, політико-правових відносин, законодавства; все відкрито» [37].

Ближче всього слова «хронос» та «політика» тематизуються Платоном у «Законах» і Арістотелем у «Політиці». Афінянин та Кліній на початку третьої книги «Законів» розмірковують щодо протяжності часу та протікаючих у ньому змін, тривалості існування держав, їх виникнення, загибелі, проходження через різноманітні форми державного устрою:

Афінянин: Я розумію безмежну протяжність часу та відбувшися у ньому змін.

Кліній: Як, як ?

Афінянин: Скажи, чи зможеш ти визначити скільки часу минуло з тих пір, як існують держави та об'єднані у держави люди ?

Кліній: Це зовсім нелегко.

Афінянин: Чи не була ця тривалість величезною та невимірюваною?

Кліній: І навіть дуже.

Афінянин: Чи не правда, що тисячі держав виникали у цей проміжок часу одна за одною й відповідно не менша кількість їх гинула. До того ж вони всюди проходили через найрізноманітніші форми державного устрою, то стаючи великими з менших, то меншими з великих чи гіршими з кращих і кращими з гірших.

Кліній: Це безперечно.

Афінянин: Чи не зможемо ми розкрити причину цих змін? Можливо, тоді ми швидше отримаємо розуміння стосовно виникнення державного устрою та змін, що в ньому відбуваються [32; с.144-145].

Необхідно зазначити, що Арістотель повністю присвячує п'яту книгу «Політики» дослідженню того, «внаслідок яких причин відбуваються державні перевороти, скільки їх та який характер вони мають; які руйнівні начала містить в собі кожен з видів державного устрою; які з цих видів в який переважно переходять; якими засобами самозбереження володіє кожний вид державного устрою загалом, і, нарешті, що слугує для збереження кожного виду» [1].

Концепції змінюваності політики, що сформульовані Платоном та Арістотелем, визначили традицію західної політичної думки, в рамках якої вже у ХХ столітті були сформульовані власне хронополітичні концепції.

Особливого значення для розвитку сучасного хронополітичного знання мала християнська соціально-політична думка, однак істинне відкриття часу відбулося в історичній науці Нового часу. Розуміння того, що історичний час пов'язаний із соціальними змінами, призвело, на думку Джорджа Уолліса, до

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

розгляду політики як прикладної соціальної фізики. Особлива роль тут належить «Новій науці» Дж. Віко, в якій була чітко сформульована ідея контролю людини над власною долею. Віко розглядає суспільство як людський витвір, створюючи по суті фундамент для концепції прогресу [62; с.103].

Подальший розвиток хронополітичного знання докладно розроблений видатним українським науковцем, В.І.Вернадським, вченим, котрий стоїть біля витоків дослідження нефізичних форм простору-часу. «Поняття часу висунулось у філософських концепціях та побудовах ХІХ століття під впливом двох течій думки, тісно пов'язаних з культурним життям: з одного боку, далось взнаки вивчення історичного процесу людства і пов'язаного з цим розквіту історичних та соціальних наук у ХVІІІ – ХІХ ст. та глибокого охоплення історичною свідомістю народних мас...; з іншого – до нього звернулася філософська думка під впливом різко висунутих в середині ХІХ ст. еволюційних ідей природознавства у зв'язку із зростанням історичних наук про природу», - писав він у 30 рр. ХХ ст [9; с.317].

Сучасний етап розвитку хронополітики розпочинається у ХХ столітті. Він пов'язаний із становленням соціології та політичної науки як самостійних дисциплін. Один із засновників сучасної соціології Е.Дюркгайм досліджував роль часу в рамках соціальної організації. Ідея особливого соціального часу, а потім – уявлення щодо політичного часу та хронополітики формулюються в рамках структурно-функціонального підходу, для якого основу соціального розвитку та зросту наукового знання формували процеси диференціації. Ці тенденції відображені у статті з проблем соціального часу, що була написана П.Сорокіним та Р.Мертоном – «Соціальний час: методологічний та функціональний аналіз» [60].

У ній ставиться питання щодо якісної специфіки темпоральності соціуму, її відмінності від астрономічного часу, філософських та психологічних інтерпретацій феномену. Автори статті підкреслюють, що категорія астрономічного часу відображає лише одне з можливих понять часу. Основу

соціальних систем часу, на їх думку, складає необхідність в організації спільної діяльності в межах суспільства.

Важливу роль відіграла також концепція Т.Парсонса: «Його відома схема проблем системи (adaptation, goal attainment, integration, latent pattern maintenance) передбачає наявність в конструкції двох вісей. Одна з них виражає контраст між системою та середовищем, інша – часова вісь, поділена на дві частини у відповідності з відмінністю між теперішньою та майбутньою реалізацією. За цим криється, як було нещодавно показано, фундаментальне положення, що *диференціація системи та середовища породжує темпоральність* (курсив в оригіналі.–А.М.)» [26; с.133].

В руслі подальшого збільшення різноманітності соціальних структур та теоретичної інтерпретації цього процесу необхідно розглядати появу концептів політичного часу та хронополітики. В 1960-і роки з'являються роботи, присвячені проблемі плюралізму соціального часу, найбільш відомою серед яких є книга Жоржа Гурвіча [51]. В статті Джорджа Уолліса, що містить одне з перших згадувань хронополітики, остання визначається як «відношення між політичною поведінкою індивідів та груп та їх сприйняттям часу (time-perspectives)» [62; с.102].

Парсоніанська концепція функціональної диференціації суспільства лежить в основі хронополітичної теорії світового системного процесу, розробленої Дж. Модельскі [55]. Неоліберальні підходи в дослідженні міжнародних відносин, що розвиваються з кінця 1960-х років, висувають ідею багатоманітності акторів сучасної світової політики, яка також тісно пов'язана з даною традицією.

Пояснення генезису хронополітики підтверджується досвідом розвитку політології. Формування поняття політичного простору та часу підкреслювало її самостійний науковий статус. З іншого боку, розширення політичного плюралізму в кінці 1980-х – на початку 1990-х років надало значного динамізму політичному процесу на пострадянському просторі. Російський дослідник

С.І.Семенов пише в статті, присвяченій проблемам хронополітики: «Політичне життя – продукт складноорганізованого громадянського суспільства. Воно передбачає поділ суспільства на різноманітні соціальні групи. Потреба в узгодженні суперечливих інтересів громадян породжує політичне життя, політичний простір та час» [34; с.153].

Досить точно узагальнення робить О.С. Панарін, зазначаючи, що «проблема простору-часу в суспільних науках сьогодні виступає у тому ж ракурсі, в якому вона виступала при переході від класичної механіки до релятивістської. Суспільні науки приходять до висновку, що в сучасному суспільстві, на відміну від традиційного, немає єдиного простору-часу. Типологія соціальних форм простору-часу стає важливим завданням політології; без усвідомлення специфіки простору-часу різноманітних суспільств та груп в рамках одного суспільства неможливі сучасна політична аналітика та прогностика, теорія прийняття рішень» [12; с.81].

Що ж до західної політичної науки, то тут «відкриття часу» відбувається у другій половині ХХ століття. Як зазначав на початку 1970-х років С.Хантінгтон, «до нещодавнього часу ... політична теорія безпосередньо не зачіпала проблематики зміни». У 1953 році Девід Істон писав, що «останні 75 років політичні дослідження присвячувались головним чином вивченню наявних умов, а політичні зміни ігнорувались» [50].

Виникає слушне запитання: чому ситуація була такою? Необхідно зрозуміти, що політична наука виникла в соціальних системах Західної Європи та Північної Америки, де радикальні зміни могли розглядатися як часове відхилення чи дисфункція політичної системи. В термінології Парсонса політологи могли досліджувати зміни в системі, але не зміни самої системи – таку відповідь пропонує С.Хантінгтон.

Цю тенденцію, на думку авторитетного політолога, посилювала також антиісторична спрямованість найбільш авангардних течій в рамках політичної науки. Політичні дослідження не акцентували свого зв'язку з історичною

наукою, а підкреслювали свою спільність з іншими соціальними науками – психологією, соціальною психологією, соціологією та економікою. Біхевіористська увага до даних опитувань, інтерв'ювання та включеного спостереження підсилювала тенденцію до дискредитації історії. Остання теза С.Хантінгтона дуже добре узгоджується з позицією Ф.Броделя: «Будь-яке соціальне дослідження зводиться лише до вивчення подій (можна навіть сказати «поточних подій») методами емпіричної соціології, котра зневажає будь-якою історією та обмежується вивченням сучасних даних» [3; с.115-142].

С.Хантінгтон підкреслює, що політика насамперед розглядалась як залежна змінна, тобто пояснення політичних явищ вчені намагались знайти в інших, неполітичних соціальних процесах та інститутах.

Нарешті, зазначає С.Хантінгтон, проблемам політичних змін не надавалось належної уваги через недостатній інтерес до порівняльної політології. Дослідження в дусі «comparative government» обмежувались статичними описами. Порівняльне ж дослідження політичних систем наштовхує на ряд запитань – чи розвивається суспільство згідно образу та подібно до іншого суспільства, чи пов'язані політичні системи одна з одною [52; с.283] ?

Ситуація кардинально змінилася у 1950-і роки. Якісно новий етап розвитку порівняльної політології, дискусії щодо проблем політичного розвитку держав, що звільнилися від колоніального гніту, призвели до актуалізації проблематики політичної модернізації. Розмірковуючи про місце теорії модернізації в інтелектуальній історії, С.Хантінгтон підкреслює циклічність у розвитку уявлень про час. Теорія переходу до модерну яскраво контрастувала з уявленнями щодо історичної еволюції та соціальної зміни, що переважали у суспільній думці Заходу 1920-1930-х років.

Сучасне поняття часу, в тому числі часу соціально-політичних процесів, сформувалось на протигагу тому, про яке пише В.І.Вернадський у вищенаведеній цитаті. Перш за все, на відміну від домінуючої течії історіософії XVIII – XIX століть, основу уявлень про час більше не формує концепція

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

прогресу. Це пов'язано з результатами історичного розвитку процесів, описаних В.І.Вернадським. Видається очевидним, що, говорячи про соціальний рух та охоплення історичною свідомістю народних мас, вчений має на увазі революційні потрясіння. Вже у 1930-х роках ставлення до цих процесів у світі перестає бути оптимістичним – починає привалювати оцінка сформованих революційними рухами режимів як тоталітарних, а революційної практики як сутнісно деструктивної.

Серйозним викликом поняттю часу, котре близьке В.І.Вернадському, була Перша світова війна, яка переконливо продемонструвала проблематичність концепції прогресу. Народження та загибель фашизму повністю дискредитувало її натуралістичну інтерпретацію в дусі соціал-дарвінізму. Більш «соціологічне» розуміння еволюції, що робить акцент на організації та координації як основних способах адаптації суспільних організмів, пізніше також було піддано критиці сучасними соціологами.

Важливою історичною обставиною, що формувала основу розуміння генези хронополітики, є усвідомлення «меж зростання» світової економіки та «спільного майбутнього» людства, поява концепції глобальної, перш за все, екологічної кризи. В кінці 1960-х та 1970-х роках уявлення щодо глобальної кризи формуються на основі глобального моделювання. Найбільш широкого визнання отримали моделі, розроблені за підтримки Римського клубу, заснованого 1968 року – «Межі зростання» (під керівництвом Д.Медоуза, 1972) та «Людство на поворотному пункті» (М.Месарович та Е.Пестель, 1974). В цих доповідях було зроблено висновок про те, що при збереженні існуючих тенденцій світового розвитку людство очікує катастрофа.

Концепція кризи цивілізації викликала інтерес до політичних та управлінських аспектів глобальної динаміки, оскільки висновки пошукового прогнозу можна спростувати шляхом нормативного, управлінського втручання в розвиток кризових процесів.

На її основі пізніше була сформульована ідея сталого розвитку та концепція меж зростання, які істотно вплинули на суспільні науки в цілому, викликавши переворот в уявленнях щодо соціальної динаміки. Особливо важливим є те, що у світлі усвідомлення кризи світового розвитку світ вперше розглядається як динамічна цілісність.

Існуючі до цього універсальні схеми світового розвитку базувалися на релігійному світогляді чи виключно лише на історичному досвіді європейської цивілізації. «Ідея історичності цілісності світу виникла в порядку компенсації двох процесів: освоєння планетарного простору та розповсюдження універсальних західноцентристських ідей, котрі або вульгаризували історичний вимір (пропонуючи лінійно-стадійні схеми), або викоринювали історизм зі сфери соціальних наук. Загроза катастрофи та вичерпності простору стимулювали звернення суспільної свідомості в пошуках часу до свого минулого, до пошуку минулого не лише в теперішньому, але й в майбутньому.

Власне на цій хвилі відбувається повернення історії в соціальні науки, до того ж повернення тріумфального, оскільки занепад історіософії поставив історичне знання перед необхідністю освоєння проблеми сенсу та цілісності історії (що раніше було компетенцією філософського знання) своїми та загальнонауковими засобами. На кордоні історичних та світових досліджень виникає вузол соціально-історичних досліджень, наддисциплінарну єдність яких відстоював І.Валлерстайн.

В межах світ-системного підходу вперше формується бачення світу як динамічної цілісності – до цього часу світ виступав єдиним лише у просторовому, географічному розумінні. Уявленню щодо просторової єдності світу, що склалося ще в епоху Великих географічних відкриттів й досягнувшому своєї зрілості у геополітичних доктринах кінця XIX – початку XX століття, парадоксальним чином сприяла впевненість в тому, що регіони, котрі не входять до зони «географічної вісі історії», є несучасними, тобто не беруть участі в історико-політичному процесі.

В основі світсистемного синтезу, лежить, як і у формаційному синтезі, історична «спіраль», але вона має вже іншу якість. Якщо у «спіралі» Гегеля та Маркса фіксується сходження ядра формації, що постійно повторюється в основних характеристиках та механізмах, до якого поступово підтягується периферія, то нова спіраль передбачає перехід на вищий ступінь розвитку всієї людської спільноти як взаємопов'язаного та цілісного потоку самостійно та специфічно трансформуючихся локальних суспільних систем.

Необхідно виділити наступні чинники, що визначили нові уявлення щодо часу соціально-політичних процесів:

- міжнародна криза, пов'язана з послабленням американської гегемонії (провальна військова кампанія під час війни у В'єтнамі);
- криза західноцентризму, пов'язаний зі зростанням впливу «периферійних» держав (нафтова криза 1973 року, пов'язана із жорсткою політикою арабських держав-експортерів нафти);
- криза всередині західних суспільств (студентські заворушення 1968 року, зростання контр-культури).

Дані кризи викликали переосмислення уявлень щодо політичного та соціального розвитку, які включають відповідно:

- перехід від теорії модернізації до світ-системної теорії;
- перехід від концепції «гегемоністської стабільності» в теорії міжнародної політики до концепції лідерства;
- криза структурно-функціональної парадигми, посилення впливу критичних теорій суспільного розвитку (постструктуралізм, неомарксизм, постмодернізм).

Ще одним історичним чинником, що вплинув на розвиток хронополітичних ідей, була науково-технічна революція. У першій главі «Футурошоку» А.Тофлер пише про те, що більшість соціальних змін, які є визначними для історії, відбулися протягом строку життя останнього покоління. Більш того, він вказує на світові масштаби змін. Він пише:

«Визначною рисою цього строку є також грандіозне розширення масштабу змін. Звичайно, епохальні перевороти мали місце й раніше. Війни, чума, землетруси, голод викликали суспільний неспокій. Але ці потрясіння та зрушення не переходили кордонів однієї чи декількох сусідніх держав. Змінились покоління, пройшли століття, і вплив цих подій поширився за межі держав. Сьогодні, - пише А.Тофлер, - всі кордони зруйновані. Мережа суспільних зв'язків настільки щільна, що сучасні події відображаються у всьому світі» [38; с.15].

Концепцією постіндустріального суспільства передбачається закінчення епохи світового розвитку, яке повинно включати в себе й перехід до принципово нових форм політичної організації. Необхідно підкреслити, що цей процес та його осмислення визначили зміну орієнтирів у дослідженнях часу соціально-політичних процесів, знову відкривши перспективу поступового розвитку сучасних суспільств, змусили знову звернутися до теорії модернізації. При цьому теорія модернізації вийшла на якісно новий рівень, визнавши альтернативність можливих шляхів переходу до модерну та діалектичний зв'язок між традицією та сучасністю. Важливим також є те, що інтенсивний технологічний розвиток, особливо у галузі мікроелектроніки, створив основу для тотальної синхронізації світових процесів.

Дж. Розенау у своїй концепції змін та спадкоємності у світовій політиці як перший чинник, що веде до трансформації, називає «перехід від індустріального до постіндустріального порядку». Цей перехід він пов'язує перш за все з «революцією у мікроелектроніці, що створила технології, які радикально скоротили соціальні, економічні та політичні дистанції» [58]. Політичні наслідки даного перевороту Розенау осмислює в межах ліберального підходу, говорячи про підвищення впливу індивідів у світовій політиці, тісно пов'язаному з процесами інформатизації.

Вплив постіндустріального суспільства на динаміку світової політики тематизується й іншими вченими. Дж. Модельскі зазначає, що «технічна основа

для створення всесвітньої організації на даний момент створена як у позитивному сенсі комунікації та інформації, так і в частині засобів руйнівної сили» [56]. На можливості функціонування світової політики в режимі «реального часу» акцентував увагу П.Віріліо, котрий вводить у науковий обіг термін «хронополітика». Виразом «хронополітики» у тому сенсі, котрий вклав у нього П.Віріліо, була перша війна у Перській затоці. Запорукою успіху військової операції «Буря в пустелі», проведеної США, були воєнні технології «третьої хвилі», а також використання нових можливостей війни інформаційної. Робиться висновок, що технологічні переваги, швидкість інновацій стають основою політичного домінування.

Необхідно зазначити, що політичні наслідки НТР оцінюються амбівалентно – від оптимістично-ліберальних проєктів, що пропонують Дж.Розенау та Дж.Модельські, до песимістично-постмодерністських, котрі прогнозують відтворення існуючої репресивної системи, що отримала у своє розпорядження засоби контролю (П.Віріліо).

Постмодернізм також може розглядатися як активне інтелектуальне середовище формування сучасних уявлень щодо світового політичного часу. Він генетично пов'язаний з певною оцінкою історичного та політичного часу. Вплив постмодерністської настанови знаходить своє відображення у концепції «постміжнародної системи» Дж. Розенау.

Аналогічним чином можна охарактеризувати постнеокласичну наукову парадигму. Уявлення, сформовані в її межах, істотно впливають на сучасні концепції політичної динаміки. У синергетиці час є однією із засадничих категорій, а ті процеси, що в ній висвітлюються та описуються істотною мірою подібні до процесів, що відбуваються у світовій політиці. Синергетика виходить із принципової множинності можливих шляхів змін і заперечує лінійність соціального детермінізму.

Серед російських дослідників у даному контексті необхідно виділити О.С. Панаріна, котрий побудував своє «Глобальне політичне прогнозування», виходячи з наступних методологічних настанов:

- принцип невизначеності майбутнього, котрий відповідає новій картині світу, пов'язаної з критикою класичного детермінізму та відкриттям стохастичних процесів;
- поняття біфуркації – роздвоєння перебігу тих чи інших процесів, що досягнули певної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим та майбутнім станом системи втрачається;
- принцип дискретності простору-часу, котрий виходить із того, що у точках біфуркації утворюються передумови якісно нових станів, які дають якісно інше майбутнє [31; с.9].

Важливим з точки зору хронополітики атрибутом синергетичної методології є акцентування можливості управлінського впливу кризові ситуації з метою втілення у життя бажаних сценаріїв розвитку політичного процесу. Як зазначає М.Чеснавська, «здійснення оптимістичного чи песимістичного сценаріїв зміни типів розвитку залежить від суб'єктивного чинника, від можливості лідерів до раціонального стратегічного мислення, що враховує історичний досвід, а також довготривалого політичної волі для реалізації можливих сприятливих сценаріїв» [42; с.292].

Говорячи про сьгоднішні умови розвитку хронополітичного знання, необхідно звернути увагу на нові прояви політичної кризи, ескалацію загроз глобальній безпеці та неефективність міжнародно-правових інститутів. Ця криза по-новому ставить проблему пошуку нових форм політичної взаємодії на світовій арені. Особливої уваги заслуговує процес глобалізації, котрий означає планетарну синхронізацію політичних процесів, функціонування їх у єдиному просторі-часі. Важливим джерелом хронополітичних ідей залишається осмислення процесів інформатизації світової політики.

На пострадянському просторі вивчення поняття «політичний час» та феномену часу в політиці здійснювалося переважно російськими теоретиками. Необхідно простежити формування хронополітичного знання, виходячи з досвіду формування російської політичної теорії, адже дослідження політичного часу тісно пов'язане з процесом її становлення. Виділення категорії політичного часу (поряд із категорією політичного простору) виступало однією з основ предметного визначення, самоствердження молодого російської політології. Більше того, криза політичного розвитку як Росії, так і, певним чином, України в період після розпаду Радянського Союзу обумовила особливий інтерес вчених до проблем модернізації, реформування політичних інститутів, проблематики «перехідного періоду», котрі вочевидь пов'язані з певним розумінням часу в політиці.

Необхідно зазначити про розробки проблеми часу у радянському суспільствознавстві. Хоча саме поняття «політичний час» не розглядалось, однак деякі аспекти даного поняття так чи інакше зачіпалися в багатоманітних дослідженнях природи соціального часу та історичного часу, роль цих понять у суспільних науках (історичному матеріалізмі); до того ж, у радянській соціальній філософії обґрунтована ідея множинності форм простору-часу, допустимості та продуктивності виділення та дослідження часу в різноманітних галузях дійсності, в тому числі соціальній, а також сформульовані важливі методологічні принципи дослідження часу [2].

На початку 1990-х років головним завданням як російської, так і української політології було наукове самовизначення, що відбувалося шляхом переосмислення основ марксистського суспільствознавства. Відома теза марксизму щодо надбудовного характеру політики в структурі суспільної формації була піддана ревізії дійсними політичними процесами, що радикально порушили прийняту логіку зміни формацій. З іншого ж боку, намір політичної науки до набуття самостійного статусу надихав критиків вищеприведеного положення до пошуку власне вимірів світу політичного.

«Політичне життя суспільства завжди розгортається у просторі та часі. До нещодавна ця очевидна, але разом з тим важлива обставина якось забувалася і, принаймні, недостатньо враховувалась у вітчизняній політології. Вона була витіснена на периферію наукових інтересів різноманітними схемами економічного детермінізму – у повній відповідності з вульгаризованою та догматизованою тезою про первинність економіки та вторинність політики», - писав А.Б. Венгеров [8; с.49].

Натомість М.В.Ільїн зазначає, що дослідження політичного часу як розвитку форм політичної організації залишаються слабодиференційованими у історіософському знанні та у вивченні загальної макросоціальної динаміки [20; с.138].

Необхідно більш докладно зупинитися на можливості такого роду диференціації, так як власне цей аспект дозволяє обґрунтувати важливість понять «політичного часу» та «хронополітики». Політичний час існує у двох значеннях: реальному та концептуальному. Якщо говорити про концептуальне значення, то виділення в особливий аналітичний план трансформації політичних відносин та інститутів – досить виправдана з точки зору побудови теорії процедура ідеалізації, як, наприклад, виділення ідеального типу тієї чи іншої еволюційної форми політичної системи.

Однак поза межами типології виникають проблеми пояснення причин морфогенезу, потреба експлікації залежностей політичної динаміки від розвитку соціальних процесів. М.В.Ільїн, розвиваючи власні хронополітичні ідеї у руслі «геохронополітики», обґрунтовує «включення комплексу чинників середовища, переважно географічних чинників різноманітних масштабів – планетарних, територіальних та локальних, що ускладнюють людське існування, деформують, а інколи й порушують хронополітично накопичені структури ціледосягнення, тобто основу політики» [18; с.32].

Іншими словами, політичний розвиток розуміється все ж таки екзогенно, а політичний час, таким чином, вписується у хід соціально-історичного часу.

Виникає слушне запитання: що ж являє собою політичний час у реальному значенні і що виділяє політичний час з потоку соціального часу?

Відповідаючи на таке запитання, необхідно зробити декілька узагальнень: по-перше, політичні зміни безпосередньо не співвідносяться із змінами соціальними, адже можливим є варіант більш динамічного розвитку соціальних відносин – в цьому випадку політичні структури гальмують хід суспільного розвитку, відіграють консервуючу роль; і навпаки, політичні зміни можуть випереджати розвиток соціальних відносин, зростання економічних можливостей. В останньому випадку політичний час протікає динамічніше соціального, що дозволяє пришвидшити трансформацію соціальних структур, але інколи призводить суспільство до кризових ситуацій.

В реальному значенні політичний час можна розуміти також як характеристику певної історичної епохи, позначеної макросоціальною кризою, наростанням антагонізмів всередині суспільства та у відносинах між соціальною системою та середовищем.

Власне кінець перша половина 1990-х як специфічний період сучасної вітчизняної історії можна так і охарактеризувати: «політичний час». «Коли громадяни розглядаються не як суб`єкти політичної діяльності, котрі відповідають за самостійне вироблення та прийняття політичних рішень, а лише як об`єкти державних маніпуляцій, тоді політичному життю у власному сенсі цього слова настає кінець, а політичний годинник зупиняється (чи розбивається)», - пише з цього приводу російський політолог С.Семенов [34; с.153].

В концепції хронополітики М.В.Ільїна до такого розуміння політичного часу наближається поняття «хронополітичної паузи». Він пише: «Взаємодія Виклик-та-Відповідь постає як конвертація – ускладнення наявної та недоброчесної геохронополітики (поєднання комплексу впливів середовища та хронополітичних можливостей) в альтернативну та доброчесну. Власне

перетворювачем, конвертатором стає організація паузи, наповненої серіями політичних дій як у просторовій, так і у часовій площинах» [14].

На мою думку, фундаментом хронополітики має бути пізнання якісної визначеності соціально-історичного процесу, підтримка перспективних шляхів соціального розвитку та проектування нових форм соціальної організації.

О.С. Панарін, відповідаючи на запитання: «Чи насправді час соціальної історії людства – це перш за все політична категорія, і, відповідно, власне політична творчість породжує нове майбутнє, задаючи програму всім іншим вимірам нашого буття?», - стверджує, що «головним важелем світових подій, головним важелем тектонічних зрушень історії є політика – виробництво влади» [31; с.30-31].

Формулювання категорій політичного часу та політичного простору стало частиною процесу розробки та адаптації напрацьованих зарубіжними дослідниками світоглядних та методологічних основ політології як науки, розвитку її специфічного понятійного апарату. Серед вивчення політичних понять, що безпосередньо характеризують динаміку політики, а також базових концептів, що описують сферу політичного, їх етимології, власне й виростає концепція хронополітики як «еволюційної морфології політичних систем» М.В.Ільїна [17].

В хронополітичних дослідженнях знайшли своє відображення і нетривіальне вирішення основні епістемологічні проблеми політології як науки, наприклад, необхідність вивільнення політології від кон'юнктурної домінанти та доцільність пошуку фундаментально важливих передумов політичних явищ, пізнання їх довгострокових наслідків.

М.В. Ільїн зазначає, що дана проблематика полягає в «інтерпретації деякого факту Повсякденності як прямого та безпосереднього вираження всесвітньо-історичних закономірностей» [20; с.137].

Мається на увазі не лінійність, гомогенність, вічність політичного часу, що виступають в даному випадку уявними атрибутами об'єктивної науки.

Лінійність – це ніщо інше, як кон'юнктурність, що досягає переконливості шляхом відкидання до минулого та майбутнього безапеляційних траєкторій, достовірних, в кращому випадку, лише в точці політичного моменту, що відбувається. Кон'юнктурність – явище занадто політичне, щоби вкладати його поза політичним часом.

Неупередженість політичної науки повинна полягати у «диз'юнкції кон'юктур», тобто максимально чіткому розмежуванні визначних періодів політичного життя, що характеризуються певним модусом політичної дії та формами політичної організації. Сучасні хронополітичні розробки долають крайнощі моделі часу класичної науки та відкидають обмежений позитивізм моментальних суджень щодо політичної ситуації.

Важливим науковим результатом дослідження «часу політики» було формулювання одного з найважливіших принципів хронополітики – неприйнятності випереджаючого, форсованого розвитку, розуміння реформи не як перевороту, але як довгострокової стратегії. «Міф пришвидшеного політичного часу необхідно зруйнувати, протиставивши йому ідею довгострокового політичного часу» [7; с.271].

«Можливості хронополітичного розвитку пов'язані перш за все з подоланням спокус швидких та радикальних «доленосних рішень», - повторюють політологи [16; с.72]. Необхідно підкреслити, що таке важливе значення у хронополітиці цьому принципу надається з причини досвіду революційних перетворень на пострадянському просторі.

Сучасне значення даного принципу має розглядатися у зв'язку з історичним характером хронополітичного знання – як вже зазначалося, його лейтмотиви визначаються умовами конкретно-історичного етапу розвитку суспільства. Сьогодні, на мою думку, соціально-політична кон'юнктура в Україні не потребує змін будь-якою ціною, а, навпаки, проголошує такі цінності як порядок та стабільність.

Розділ 2. Сучасні концепції хронополітики

Хронополітика в загальному значенні – це знання про часовий вимір політичної реальності. Вона тісно пов'язана з поняттям «політичного часу», що розробляється в сучасній політичній науці. Деякі дослідники не проводять істотної відмінності між поняттями «політичного часу» та «хронополітики» – остання є для них дисципліною, що вивчає політичний час, знанням про політичний час.

На сьогодні хронополітичне знання репрезентоване у декількох концепціях, що характеризуються гетерогенністю за своїм змістом та характером. Рівень наукової комунікації між різноманітними розробками в даній галузі залишається досить низьким. Спробуємо окреслити дані концепції, визначити основні їх відмінності та спільні риси, сформулювавши узагальнене розуміння хронополітики.

Термін «хронополітика» одним з перших використав американський соціолог Джордж Уолліс. В опублікованій у 1971 році статті «Хронополітика: вплив часових перспектив на динаміку зміни» він зазначає, що термін «хронополітика» використовується для підкреслення зв'язку між політичною поведінкою індивідів та груп і їхнім сприйняттям часу (time-perspective)» [62].

В статті Уолліса показано, яким чином певні погляди на природу змін призводять до формування хронополітики, що пов'язує прийняття політичних рішень з часовою перспективою. Перехідний період може розглядатися як час, протягом якого приймаються рішення, що визначають епоху, приводять суспільство до однієї з альтернатив майбутнього. В межах стадій, котрі розмежовує перехідний період, послідовність подій наперед визначена. Коли цей ряд подій, котрі Уолліс називає «соціальним трендом», встановлений, тоді хронополітика виступає як діяльність, спрямована на підтримання даного напрямку чи його м'яке коректування [62; с.107].

В широкому науково-публіцистичному вжитку термін «хронополітика» з'явився після публікації низки праць французького філософа та публіциста

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

Поля Віріліо – «Криза вимірів» (1983), «Критичний простір» (1984), «Вразливість території» (1993) та ін.

Основу концепції хронополітики П.Віріліо складає роль швидкості в сучасних соціальних процесах, перетворення швидкості в основу сучасних військових та політичних практик. Власне тому теорія П.Віріліо отримала назву «дромологічної», тобто спрямованої на вивчення швидкості. Філософ акцентує увагу на ролі нових технологій у трансформації сучасного суспільства та політичних структур. Інформаційно-комунікативні технології створили ефект стиснення світового простору-часу, основним політичним наслідком якого є зниження ролі простору і підвищення впливу чинника часу в політиці.

П.Віріліо пише про розщеплення трьох часових вимірів «у потоці прискорення – вже не прискорення Історії (як і локальний час, що втратив конкретні підстави), але прискорення самої реальності, де світовий час набуває нового сенсу. Географічні простори та відстані, котрі ще вчора обумовлювали політику окремих націй та їх коаліцій і чие значення яскраво показала «холодна війна» в епоху протиборства блоків Схід / Захід, зникають та знецінюються у світі прискорення та миттєвих взаємодій ... континенти втрачають географічні окреслення й дають з'явитися теле-континенту практично миттєвій комунікації» [10, с.12].

П.Віріліо продукує достатньо песимістичну хронополітичну перспективу: «На місці реального міста, що займало певне просторове положення... з'являється місто віртуальне, метаполіс, що позбавлений своєї території і готовий стати юрисдикцією відверто тоталітарної чи навіть глобальної метрополітики» [10, с.12].

Вчений відзначає наступну хронополітичну закономірність: «по мірі накопичення багатств виникає і зростає прискорення, без якого неможлива централізація режимів, що постійно змінюють один одного. При феодалізмі та монархії, а пізніше і в національній державі збільшення швидкості

транспортних засобів і розвиток зв'язку спрощувало управління розкиданим по території населенням» [10; с.16].

Французький мислитель формує образ глибокої політичної трансформації, що відбувається у сучасному світі: «Поняття територіального сусідства націй застаріле, тому йому на зміну приходить нероздільність видимого та почутого, а політичні кордони реального простору перетворюються в хронополітичні позначки реального часу» [10; с.18].

Таким чином, політична сучасність характеризується «занепадом держави-нації та неформальним встановленням нових політичних інститутів за допомогою мас-медіа та мережевих мульті-медіа, що відображають на своїх екранах прискорення Часу, «реального часу» комунікацій, що виконують релятивістське стиснення «реального простору Землі» шляхом штучного часового стиснення обмінів зображеннями світу» [10; с.92].

Серед зарубіжних дослідників-міжнародників першим поняття «хронополітика» використав у своїх працях Дж. Модельскі, автор теорії «довгих циклів» у глобальній політиці, які відображають закономірність зміни явищ у світовій політиці в межах чотирьох фаз. Першій фазі відповідає глобальний конфлікт (1), що завершується набуттям лідерства у світовій політиці державою, яка здатна оптимальним чином вирішити існуючі соціальні, економічні та культурні антагонізми у світі; визначенням періоду такого лідерства (2), котрий змінюється фазою делегітимації (3); появою якісно нової проблематики світового розвитку, а також вивищенням держав, що претендують на лідерські позиції і які формують нові виклики (Challengers); потім настає фаза деконцентрації лідерства (4), розпаду інфраструктури, що підтримує гегемонію наддержави у всіх сферах життєдіяльності глобальної спільноти, що переходить у новий макроконфлікт (1) [29].

У нових розробках Дж. Модельскі довгі цикли такого роду входять до складу більш масштабних циклів «глобальної політичної еволюції».

П'ятисотрічному періоду боротьби за лідерство в системі держав епохи модерну (1500-2000) передував період конкуренції форм імперської організації, вищою з яких була Монгольська імперія. Сучасну ж форму здійснення глобальної влади через природний відбір гегемона та його самоствердження змінить, як вважає Дж. Модельскі, глобальна демократична федерація, де вибір найбільш прийнятних рішень буде здійснюватись на основі загальнопланетарних плебісцитарних процедур. Найближчим часом, вважає дослідник, ми будемо свідками перехідного періоду, протягом якого нинішній лідер (США) буде захищати глобальну демократичну спільноту, що формується.

В основі розуміння Дж. Модельскі глобальної політичної зміни лежить еволюційна парадигма: політичні трансформації мають місце як відповідь на критичні ситуації, пов'язані із назріванням певних глобальних проблем. Як наслідок, виникають більш адаптовані форми.

Концепція хронополітики, розроблена Дж.Модельскі, тісно пов'язана з його теорією «довгих циклів» у глобальній політиці.

«Дослідження довгих циклів, - пише Дж.Модельскі, - це вивчення ритму глобальної політики. Перш за все, воно має відношення до часового виміру політичного процесу та ступеню, в якому цей процес змінюється у часі. Так як воно сконцентровано на часі, це вивчення належить полю, котре може бути назване «хронополітикою» (chronopolitics), але оскільки воно має справу, в першу чергу, із великомасштабними системами, то повною назвою може бути «хрономакрополітика» (вивчення ритмів великомасштабних політичних систем). Основна алюзія в даному випадку – хронобіологія, де в останні роки були розпочаті успішні дослідження добових та інших ритмів» [54; с.1-2].

В даному визначенні необхідно відзначити, що хронополітика розуміється як знання, але не як специфічна практика. В більш пізньому визначенні праксеологічне розуміння вже переважає: «Хронобіологія – це вивчення біологічного годинника, а хронотерапія – галузь медицини, котра займається

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

приведенням лікування до відповідності із біологічним годинником пацієнта. Ми можемо розглядати «хронополітику» як проведення політики, що відповідає періодам календаря глобальної політики» [57].

Можна стверджувати, що Дж.Модельські сформулював не лише теорію глобальної політичної динаміки, але й концепцію світового лідерства, котра, можливо, відобразила основу стратегії США на світовій арені в останні десятиріччя XX століття. Лідерство, на противагу гегемонії, розуміється Дж. Модельські як «відповідь на попит» (demand), тоді як гегемонія виявляється просто «пропозицією» (supply). Це проявляється у тому, що лідер пропонує світовій спільноті оптимальні способи вирішення ключових на даному етапі розвитку глобального суспільства макросоціальних проблем.

Даний процес інтерпретується Дж.Модельські в термінах теорії еволюції: наприклад, вибір лідера у світовій політичній системі відбувається аналогічно біологічному відбору; перехід від зміни лідерів до демократичних процедур глобального управління означає появу нового виду політичної організації – глобальної федерації, що є результатом закріплення ознак, котрі характерні для лідерів, і витіснення більш слабких видів (імперських, авторитарних, гегемоністських) форм політичної організації.

Умовами виходу тієї чи іншої держави на лідерські позиції в глобальній політиці, згідно Дж. Модельські, є: воєнно-стратегічні можливості глобального охоплення (останні 500 років – військово-морські сили), передова економіка, а також те, що є особливо важливим для політичного аналізу, відкритість суспільства та відповідальність, респонсивність держави, що претендує на лідерські позиції щодо глобальних проблем.

Під глобальними проблемами Дж.Модельські розуміє великі загрози глобальній безпеці, спільні проблеми організації глобальної політичної системи. Глобальні проблеми, в розумінні Дж.Модельські, можна класифікувати як негативні чи позитивні (загрози чи можливості), що виникають в процесі функціонування глобальної політики чи пов'язані з більш широким контекстом,

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

наприклад економічні. Серед проблем, що визначаються таким чином, Дж.Модельські називає географічні відкриття, промислову та інформаційну революції.

Хронополітична стратегія набуття лідерства повинна бути заснована на розумінні глобальних проблем; якщо докладніше розглянути концепцію Дж.Модельські, то респонсивність щодо таких проблем залежить від відкритості суспільства. Ця відкритість створює оптимальні умови для виникнення й оформлення коаліцій на національному та глобальному рівнях. Дані ж умови роблять процес прийняття рішень регулярним і стабільним, сприяють зростанню різноманітних стратегій співпраці; підтримують діалог й захищають права людини, формують середовище для появи плюралізму, а отже – творчості та інновацій [56].

Серед зарубіжних дослідників значної уваги проблемі часу в світовій політиці надає Дж. Раггі. Цей вчений в межах теорії світової політики розвиває методологію дослідження історичного часу, що була запропонована школою «Анналів» - Жаком Ле Гофом та Фернаном Броделем. В основі його підходу лежить проведений Ф.Броделем розподіл подієвого часу і часу великої довготривалості.

«Значення цього підходу для вивчення міжнародної трансформації, - зазначає вчений, - полягає в наступному: навряд чи можна повністю досягнути свої можливості, якщо розглядати час лише в якості послідовності подій, як у більшості теорій міжнародних відносин, замість того, щоб виокремлювати різноманітні форми темпоральності, котрі розглядають більш широкий контекст теперішнього» [59; с.25-26].

Концепція хронополітики як «еволюційної морфології політичних систем» належить російському досліднику М.В.Ільїну. В монографії «Нариси хронополітичної типології» він зазначає:

«У загальному і, природньо, строкатому сенсі можна визначити хронополітику як часовий зріз, темпоральність політичної реальності» [14; с.8].

Згодом Ільїн уточнює, що «хронополітика складає лише один із масштабів темпоральності поряд із повсякденністю та історією». «Більше того, - зазначає він, - у неї є не лише темпоральні, але інституціональні та структурно-функціональні аспекти» [14; с.8].

М.В.Ільїн робить висновок, що «в основі відрізнення масштабності часу лежить... наочне та емпірично достовірне відчуття того, що повсякденне сприйняття політичної реальності як процесу згідно своєї природи якісно відрізняється й від історичного уявлення про неї (інтерпретації) як низки політичних змін, і, тим паче, від узагальненої сутності цього руху – розвитку і «розвиненості» (рівнів складності) відповідної політичної реальності» [16; с.56].

Структурно-функціональне та інституціональне розуміння хронополітики у М.В.Ільїна полягає в тому, що під хронополітикою розуміється якісна зміна політичних систем, вдосконалення функціонально-рольових та інституціональних механізмів колективного ціледосягнення – основи політики.

Причиною такої якісної зміни є, з одного боку, вичерпність потенціалу розвитку в межах даної форми, накопичення критичного рівня організації, максимальної щільності взаємодії в межах даної політичної системи, а з іншого – реакція на критичну зміну умов середовища. У другому випадку важливим є поняття «хронополітичної паузи» - це час, коли політична система виробляє антикризові стратегії, котрі, у разі успіху, інституціоналізуються й закріплюються в структурі політичної системи, підвищуючи рівень її складності та адаптованості.

Натомість В.В.Ільїн пропонує використовувати термін «політична хроногеометрія». Під цим терміном по відношенню до «хроно» він розглядає низку теоретичних сюжетів - перцептуальні аспекти часу (колективні інуїції безперспективного, безчасового, депресивного, мобілізаційного, акселераційного часу); загальнофілософські підходи до проблеми «форми часу» (прогресизм, фіналізм, циклізм). В якості головних наслідків розробки

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

«політичної хроногеометрії» прагматичної властивості В.В.Ільїн називає, по-перше, недоречність революцій як соціальних технологій, а, по-друге, необхідність синхронізації та координації політико-управлінської діяльності зі специфічною економічно-технологічною динамікою [12; с.64-76].

В.В.Ільїн вважає, що хронополітика аналізує закономірні послідовності в динаміці політико-морфологічних рельєфів – форми, періоди, цикли, хвилі активізації і пасивізації обміну політичною діяльністю, відтворення, переміщення політичної речовини, кратократичних рухів, устремлінь.

О.С. Панарін у розділі «Хронополітика» своєї фундаментальної праці «Філософія політики» розглядає два блоки проблем: 1) плюралізм типів соціального часу і 2) розподіл суспільного бюджету часу. В першому основна увага дослідника спрямована на вирішення проблеми багатоманітності часу в сучасному суспільстві – ці часові виміри відповідають динаміці розвитку різноманітних соціальних груп.

Крім того, здійснюється розмежування та розрізнення циклічного та лінійного типів політичного часу. Перший, на думку Панаріна, характеризує розвиток пострадянських політичних систем, історія яких подає нам низку підтверджень інверсивності соціально-політичних процесів. Другий є типовим для західних політичних систем і відображає кумулятивність процесу розвитку політичних інститутів Заходу.

Другий блок хронополітичних уявлень, що розвиває Панарін, охоплює проблеми регулювання часу в сучасних суспільствах. Дослідник тут виходить поза межі звичної для соціологів проблематики суспільних бюджетів часу, співвідношення часу праці та дозвілля. Особливої уваги заслуговують погляди О.С. Панаріна на перцептуальні аспекти соціального часу, сприйняття часу різними соціальними групами. Революційні зміни він пов'язує із есхатологічним сприйняттям часу групами-соціальними аутсайдерами. Натомість, групи-лідери живуть у стабільному та передбачуваному часі. Особливий динамізм є характерним для груп, що займають серединне

положення в соціальній структурі: їх розвиток, метою якого є скорочення відставання від груп-лідерів, є найбільш прискореним [12; с.81-109].

У більш пізніших працях О.С.Панарін розвиває свої хронополітичні уявлення стосовно глобальної політичної динаміки. Тут ми також спостерігаємо лідерів та аутсайдерів, але вже в межах структури глобальної спільноти. Перші є носіями концепцій стійкого, стабільного часу, доктрини «кінця історії»: вони зацікавлені у збереженні свого статусу. Другі ж пов'язують очікування з історико-політичною інверсією, переворотом, який призведе до радикальної зміни ситуації, що склалася. Проект «глобального політичного прогнозування», що розроблявся Панаріним, є близьким до другої ситуації: він здійснює нормативний прогноз альтернативної відповіді на виклики сучасної глобальної системи, пов'язуючи надії з тим, що аутсайдери зможуть вийти зі стану пасивних об'єктів історії та перетворитися на мобілізованих суб'єктів. Це дозволить перерозподілити соціально-історичний час на їх користь.

Свою концепцію політичного прогнозування Панарін відносить до сфери хронополітики, яку, у свою чергу, пов'язує з *«владним проектуванням, розподілом та перерозподілом суспільного часу»* [31; с.15-16].

В.Л.Цимбурський визначає хронополітику як *«вивчення неоднорідності історичного часу, кон'юктур, що в ньому змінюються, та тенденцій з точки зору їх використання для постановки довгострокових політичних цілей»* [41; с.173].

Хронополітичні дослідження В.Л. Цимбурського засновані на концепціях цивілізаційної динаміки А.Дж.Тойнбі та О.Шпенглера, а також історіософських поглядах К.Леонт'єва, В.Соловйова та інших. В.Л.Цимбурський проблематизує перспективи становлення єдиної планетарної цивілізації, аналізуючи можливості історико-політичної творчості незахідних цивілізацій.

«Саме час задуматися, - пише він, - щодо допустимості всередині сучасної ойкумени і таких динамік, які, не розщеплююь у саморусі

КЛЮЧ ВІД МАЙБУТНЬОГО – 2007

Конкурс бакалаврських робіт і громадської активності

вибудованої заходом «планетарної цивілізації», могли б – власне в силу поєднання ефектів гетерогенності та глобального резонансу – спродукувати в історії XXI століття не просто непередбачувані зараз ситуації, а геополітичні та хронополітичні – плато непередбачуваності» [31; с.174].

Ці явища, згідно логіки вченого, можуть бути обумовлені різним історичним віком цивілізацій. Серед нині існуючих цивілізаційних спільнот молодими, на думку дослідника, є російська та латиноамериканська цивілізації, і вони мають шанс істотно змінити хід глобалізації у її сьогоденному розумінні. Способи чи умови реалізації цього шансу, однак, не експліковані – як і у Освальда Шпенглера, цивілізаційна динаміка в розумінні В.Л.Цимбурського обумовлена виключно долею самої цивілізації – «лише з прапочуття туги та його прояснення в ідеї долі відкривається нам тепер проблема часу» [49; с.277].

Стаття В.Л.Цимбурського «Геополітика як світобачення та рід занять» з очевидністю вказує на проблеми хронополітики як галузі політологічного знання, що тільки стає на шлях формування: по-перше, хронополітика тематизується лише в одній із версій (М.В.Ільїна), по-друге, вказується на дочірній характер хронополітики по відношенню до геополітики.

«Термін «хронополітика», - пише В.Л.Цимбурський, - виник за аналогією із «геополітикою», але відношення між їхніми денотатами асиметричні: на відміну від геополітики хронополітика поки існує як галузь академічних досліджень, а не як вид політичного проектування, тому зараз вона ближча за профілем не до геополітики, а до політичної географії. Перефразовуючи визначення геополітики, що було запропоноване Ільїним і стосується політичної географії, я б назвав хронополітику знанням (вченням) про існування політій* в якісно визначеному часі» [40; с.26].

* *Політія* (з гр. Πολιτεία транслітерується як Політія) є загальним терміном, що зазвичай використовується для позначення політичної організації людських спільнот, або вужче – інституційного аспекту форми державного устрою. В *культурній антропології* цим терміном часто описується слабо організовані спільноти, такі як плем'я чи громада, а в *сучасній політичній науці* це поняття поширюється на усі наявні організаційні структури,

Існує проблема виділення власних вимірів світу політичного, розмежування хронополітики і, з одного боку, метаісторії, а з іншого – загальної теорії модернізації. Такі вчені, як О.С. Панарін, В.Л. Цимбурський, С.І. Семенов у своїх визначеннях хронополітики використовують поняття «історичний час», «суспільний бюджет часу». З більш широким контекстом макросоціальної динаміки пов'язані міркування Поля Вірілію, а також інших дослідників.

Все це дозволяє погодитися із думкою М.В. Ільїна, котрий зазначає, що «еволюційна морфологія політики залишається ... слабодиференційованою від *метаісторії та загальної теорії модернізації*, а це заважає вияву власне політичної логіки розвитку» [20; с.138].

Актуалізована проблема повинна розглядатися на основі розуміння відмінності між концептуальним та реальним значенням політичного часу, а це потребує, у свою чергу, аналітичного виділення політичної динаміки в особливий план дослідження (концептуальне значення) та експлікації її взаємодії з іншими соціальними підсистемами (реальне значення). Концепція М.В. Ільїна заснована на розумінні політичного часу у першому значенні, що дозволяє йому сконцентруватися на морфології політики. Подальший розвиток його досліджень в руслі геохронополітичної парадигми виявив деякі протиріччя у підході, що ним розробляється.

Обговорення питання щодо пріоритетності тих чи інших сфер життя суспільства, їх базисно-надбудовча класифікація в сучасних суспільних науках є предметом дискусій. Загалом прийнятною є конвенційна ідея косубстанційності та історичної коеволюції різноманітних підсистем суспільства.

що мають відношення до політичної сфери, включаючи уряд, форми правління, державу або імперію, і навіть – на корпорації чи університети. Тут і далі в тексті ми будемо користуватись цим поняттям, розуміючи під ним *політичну організацію людських спільнот та її структури*.

О.С.Панарін вважає, що «найбільш динамічним є час політичних перетворень, що випереджають економічні перетворення, формування інституціонально-управлінських систем, інфраструктури» [12; с.85]. «Правлячі еліти, якщо їм вдається контролювати процес, - пише він, - намагаються пригальмовувати політичні зміни для того, щоб дати суспільству та економіці якимось до них адаптуватися. Найповільніше протікає час глибинних соціокультурних процесів, пов'язаних зі змінами архетипів національної свідомості» [12; с.85].

Американський вчений П.Ласлет виділяє чотири типи змін в залежності від їх темпу:

- 1) швидкі: політичні, зміна моди, зміни політичних, соціальних, інтелектуальних поглядів, військовий переворот, бунт народу;
- 2) зміни середні за темпом подій: економічні, комунікаційні, технічні, демографічні, інтелектуальні, естетичні, інституціональні;
- 3) повільні: конституційні зміни, нерелігійні зміни у переконаннях, зміни в релігії;
- 4) дуже повільні нормативні зміни: зміни у виробничих відносинах, зміни в соціальній структурі [53; с.17-36].

У даному дослідженні обґрунтовується, що політичний час (або хронополітика) набуває безпосереднє, реальне значення в критичні періоди динаміки соціальних систем. В такі періоди політичний час ніби пов'язує час історичний, пропонуючи себе в якості періоду вироблення стратегій виходу із критичної ситуації, пошуку нових шляхів розвитку.

Переходячи до загальної характеристики принципів та функцій хронополітики, необхідно зазначити, що розробка поняття «політичного часу» відображає процес розвитку політології як науки. Це знаходить своє відображення в тому, що дане поняття включає в політичне дослідження необхідність пізнання фундаментально глибоких передумов політичних явищ та їх максимально довгострокових наслідків. З іншого боку, це поняття може

інтерпретуватися як відображення кінцевості часу існування певних політичних інститутів та часової обмеженості протікання політичних процесів.

Тобто сучасне наукове розуміння політичного часу виключає його абсолютизацію, трактування часу як такого, що містить у собі загальні, універсальні закони політичного розвитку. Сучасні концепції політичного часу намагаються розміститися між двома полюсами досліджень – миттєвістю та вічністю. Наприклад, Дж.Модельські критикує ігнорування проблеми часу як з боку політиків, котрі акцентують свою увагу лише на проблемах сьогодення, отримання короткострокових переваг, так і теоретиків, що зайняті «фанатичним пошуком загальних теорій» [57].

По-друге, введення до науки поняття «політичного часу» є спробою звільнитися в дослідженні політичної динаміки від нормативного, оціночного змісту. Традиційні поняття політичної науки, такі, як політичний розвиток, пов'язані з певною перспективою в розумінні політичної змінюваності, що передбачає наявність нижчих та вищих форм політичної організації та трансформацію політичних інститутів до вищих зразків.

Власне з різноманітними різновидами такої перспективи пов'язані усталені поняття традиційної політології, що відображають динаміку політичних інститутів та процесів – реформа, революція, еволюція, модернізація.

Хронополітика ж являє собою інше, в порівнянні з цими поняттями, бачення політичної змінюваності, а також можливості дії, заснованої на пізнанні якісно часової визначеності політичного процесу. Ключовими для розуміння сучасної хронополітики є виділення критичних періодів у розвитку соціальних та політичних систем. Кризові чи перехідні періоди викликаються появою внутрішніх чи зовнішніх антагонізмів, проблем, пов'язаних з функціонуванням та розвитком політичних систем.

Це важливо з практичного боку, адже такі періоди найбільш сприятливі для політичної творчості, конструктивної діяльності політичних суб'єктів, що створюють стратегії та інститути, які здатні подолати кризу.

Говорячи про аналіз та синтез сучасних хронополітичних концепцій, зазначимо те, що їх можна відрізнити виходячи із базових сенсів політичного: розуміння політики як боротьби за владу (politics), мистецтва управління (policy), а також політичної організації (polity).

Відповідно до цього хронополітика може розумітися як: а) фундамент стратегії набуття чи утримання влади (chronopolitics); б) основа планів чи управлінських рішень, що враховують специфіку перебігу соціальних процесів та проблеми координації темпів розвитку сфер життєдіяльності суспільства і різноманітних елементів соціальних структур (chronopolicy); в) знання та практика формування, функціонування та трансформації політичних систем (chronopolity).

Виходячи з того, що поняття «політичного часу» відображає цілісність політичної дійсності, доцільно не обмежувати розуміння часу лише великою тривалістю, а хронополітичної дії – лише критичними періодами розвитку соціальних та політичних систем. Необхідно синтезувати різноманітні аналітичні плани часу і відповідних їм загальних моделей хронополітичної дії.

Отже, хронополітика – це наукова концепція політичного часу як змінюваності політичних відносин та форм їх організації в результаті сукупної діяльності суб'єктів політики. Хронополітику необхідно також розглядати як концепцію діяльності, заснованої на пізнанні якісної часової визначеності політичного процесу.

Існуючі концепції хронополітики можна відрізнити за розумінням форм часу, котрі лежать в їх основі, масштабу та виду змінюваності. В деяких концепціях час розуміється як послідовність подій, ряд епізодів. В інших – як ритм функціонування політичного процесу. Треті розуміють час як змінюваність політичних систем. Нарешті має місце також розуміння часу в політиці як загального процесу розвитку форм політичної організації, що підпорядковується загальному закону, логіці безперервного вдосконалення.

Можна також говорити про поняття «трансформаційного часу», котрий фіксує перехід від однієї форми політичної організації до іншої.

Необхідно зауважити, що пріоритети хронополітичних досліджень не можуть бути раз і назавжди окреслені, адже вони зумовлюються конкретно-історичним контекстом. Поняття «політичний час» допомагає виявити визначеність конкретно-історичних характеристик політичного життя. Більш широке обґрунтування сьогоденних лейтмотивів хронополітики необхідно шукати в історичному та науковому контексті сучасних досліджень політичної динаміки.

Розділ 3. Основні принципи та функції хронополітики

На сьогодні відбувається оформлення хронополітики як самостійної галузі наукового політологічного знання.

Хронополітика виникає на фундаменті уявлень щодо політичних змін та розвитку, накопичених в історії суспільно-політичної думки. Її статус як особливого напрямку в сучасній політології пов'язаний із комплексом змін у сучасному політичному світі, розвитком політичної науки, диференціацією та інтеграцією знання.

Все це свідчить про появу передумов інституціоналізації хронополітичних досліджень. Можна констатувати, що, таким чином, вимальовуються формальні ознаки становлення хронополітики як галузі знання, інтегрованої в сучасну політологію.

Разом з тим, предметно-змістовно цей напрям наукових досліджень залишається неоднорідним. Навряд чи в умовах плюралізму сучасної політичної науки його можна буде уніфікувати.

Визначаючи хронополітику як політико-філософську концепцію, предметом дослідження якої є політичний час необхідно провести відмінності між трьома сферами знання про час та політику.

1. *Час політики.* Проблемна сфера, котра найбільше цікавить хронополітику та об'єднує питання специфіки політичних змін. Дослідники даного поля спрямовують свою увагу на розгляд внутрішньої логіки політичних трансформацій та побудову еволюційної морфології політики. Особливе місце на цьому рівні займає політико-філософське знання про онтологічні властивості політичного простору-часу та його співвідношення з часами-просторами інших форм руху матерії.

2. *Політика часу.* Комплекс питань щодо управління часом, співвідношення соціального розвитку та політичних змін. Аналіз проблем створення нових інститутів, випрацювання сучасних шляхів та стратегій розвитку, інноваційних політичних технологій.

3. *Час в політиці.* Найбільша, неоднорідна та суперечлива сфера, що об'єднує вивчення питань соціального, історичного, юридичного часу, макросоціальної динаміки, а також соціально-психологічного дослідження сприйняття часу, вивчення ролі історії та історичної свідомості в політиці (політичні оцінки історичних подій).

Для розвитку хронополітичного знання до останнього часу був принциповим розвиток першого рівня – розробка теоретико-методологічних проблем дослідження політичної змінюваності.

Специфікою ж сьогоdnішнього етапу розвитку хронополітики стає побудова теоретичних моделей розвитку політичних систем, перш за все світової політики. Закономірним є те, що вони характеризуються абстрактністю – філософське знання та позитивні елементи в хронополітиці поки не розмежовані. Надалі постає завдання тестування цих моделей: розвиток хронополітичного знання залежить від успішності залучення до ядра хронополітики емпіричних досліджень, значна частина яких існує поки поза її увагою.

Третій, міждисциплінарний рівень продовжує залишатися важливим джерелом хронополітичних ідей, хоча він все більш чітко відмежовується. Прикладом можуть бути дослідження глобалізаційної динаміки.

Розвиток другого рівня, на нашу думку, є перспективним напрямом хронополітичних досліджень.

Необхідно також визначити відношення хронополітики до інших програм дослідження політичних змін. Найгостріші питання стосуються зіставлення хронополітики та теорії модернізації. Радикальні точки зору пропонують М.В. Ільїн та О.С. Панарін. Ільїн наголошує на залежності хронополітики від теорії модернізації, говорячи про тісний зв'язок цих наукових програм [21].

Перша настанова його дослідження сучасних проблем світового розвитку полягає в наступному: «Розвиток є сутністю модернізації й тим самим епохи модерну» [22; с.8]. Нинішній період світового розвитку він інтерпретує як передумову планетарного розширення доступу до досягнень модерну.

Ця інтерпретація наражається на супротив з боку О.С. Панаріна, котрий вбачає в сучасних процесах глобалізації та демократизації самовичерпність модерну [31; с.165-196]. Критична точка зору О.С.Панаріна підтверджується подіями в світовій політиці останніх років.

Позиція М.В.Ільїна не пов'язана з оцінкою окремих подій і виокремлює нове покоління модернізаційних політик світового розвитку як ідеальний тип, що стверджується через актуальні суперечності.

Відмінність позицій полягає у погляді на розвиток. Стійкий розвиток можна розуміти як забезпечення перманентних соціальних інновацій чи як збалансоване зростання. Однак інша позиція, що виокремила з усвідомлення меж зростання та політичних криз другої половини ХХ століття, є більш релевантною сучасній хронополітиці.

Хронополітика також може розглядатися як більш широкий науковий проект дослідження змінюваності, ніж теорія модернізації, адже в термінах хронополітики можна окреслити сутність модерну.

Дослідження в межах хронополітики стану постмодерну не передбачає прийняття постмодернізму в якості підходу до вивчення змін, адже ядро хронополітики включає в себе низку постнеокласичних наукових постулатів, однак інтелектуальне середовище постмодернізму неодмінно слугує важливим джерелом розвитку хронополітичних уявлень. Достатньо нагадати, що сам термін «хронополітика» популяризований постмодерністом Полем Віріліо.

Світсистемний підхід та пов'язані з ним теорії залежного розвитку також пропонують конкуруючу дослідницьку програму щодо хронополітики. Тут головна відмінність хронополітики - акцентування уваги на політичній (на відміну від економічної чи загальносоціальної) динаміці, що в деяких випадках важливо і для демаркації з теорією модернізації. Друга принципова відмінність – заперечення в хронополітиці конструктивних можливостей радикальних (революційних) змін. Разом з тим можна знайти низку точок дотику даних програм дослідження із хронополітикою, наприклад, в сфері глибини ретроспекції, ширини просторового масштабу та аналізу світового контексту розвитку, в методологічних основах.

Інтерес викликає також співвідношення хронополітики та транзитології. Серед окресленого заперечення можливостей радикальних змін бере початок скептична оцінка процедурних чинників переходу. Однак конструктивний синтез структурного та процедурного підходів знімає цю проблему. З точки зору методології «воронки причинності» в ідеальній ситуації за процедурою транзиту починається поступова вибудова політичної організації [27].

Якщо розуміти цей процес поза формальними межами «світ-побудови», то він може бути інтерпретований як довгострокова хронополітична стратегія.

Такий синтетичний підхід до проблематики транзиту та завданням консолідації сприяє розвитку хронополітики, адже на сьогодні транзитологія та хронополітика розвиваються у взаємодії. Для хронополітики є близьким транзитологічний акцент на внутрішні, інституціональні чинники політичних

змін. Відмова від лінійної логіки при аналізі політичних переходів фактично робить транзитологію частиною хронополітичної наукової програми.

Схожим чином розвиваються відносини хронополітики з основними теоретичними школами міжнародних досліджень. Існують розходження хронополітики з традиційними підходами (реалізм, неореалізм, лібералізм) міжнародних досліджень. В умовах розвитку цих теоретичних напрямів спостерігається тенденція їх зближення з хронополітикою.

Необхідно також підкреслити, що досить близькими до хронополітики є багато положень конструктивізму, котрі відстоює американський дослідник Дж. Раггі [59]. Він зазначає, що в конструктивізмі виділяється декілька підходів до проблеми трансформацій політичних систем в часі. Перший підхід акцентує увагу на теоретичному вирішенні проблеми трансформації, що базується на понятті «подвійності структури» Е.Гідденса. Дане поняття полягає в розумінні того, що структура обмежує дію, але, в той же час, слугує посередником, за допомогою якого політичні актори діють, змінюючи при цьому в ході діяльності й саму структуру.

Другий конструктивістський підхід до проблеми часу є більш емпіричним і являє собою спробу визначити «макроструктурний» вимір міжнародної політики, показавши при цьому її залежність від простору та часу. Завдання даного підходу – продемонструвати, що структура є комплексом певних соціальних практик, котрі існують в просторі та часі, визначити формальні характеристики даних практик та дослідити яким чином вони піддаються змінам. Третім напрямом дослідження трансформації в рамках конструктивізму є виділення, опис та визначення наслідків інноваційних «мікропрактик» - діяльності неурядових, наприклад, правозахисних організацій [59].

Ядро хронополітики складають, на мою думку, наступні концептуальні блоки.

1. Власне змінюваність політики, що відрізняється від часу соціальних та природних (фізичних) процесів.

Цей важливий для хронополітики постулат підтверджується й сучасним досвідом розвитку. Останнім часом глобалізація політики відбувається досить суперечливо й піддається в деяких випадках сумніву. Тим самим, суперечливим стає й подальше поширення позитивних соціальних змін, оскільки виникаючі глобальний соціетальний та економічний простір залишається неврегульованим. Це не означає відмови від коеволюційної парадигми дослідження політичної змінюваності.

2. Масштабність змін у сучасному політичному світі та становлення світової політиї.

Масштаб політичних змін – це не синонім «глибоких перетворень», «кардинальної трансформації», а досить визначене поняття, котре є ключовим для хронополітики. Великомасштабність змін означає, що сьогодні якісні зміни набувають форм політичної організації, що існували протягом значного хронологічного періоду. Більшість дослідників погоджуються в тому, що кардинальні зміни стосуються націй-держав та міждержавних систем, котрі більш-менш стабільно існували декілька останніх століть.*

Деякі вчені, серед яких цитувався і Поль Вірілію, стверджують про ключову роль мегаполісів у сучасному політичному процесі, що змушує повернутися до епохи раннього модерну та ще раніше – в Середньовіччя, Античність. Існує думка, що зміни ще більш значимі. Наприклад, мережеві концепції політики дозволяють говорити про зміну фундаментальних принципів політичної організації, тобто перехід від ієрархічної структури до самоорганізації та горизонтальних зв'язків [35,36].

Має значення й просторовий масштаб змін. Політичні зміни, що сьогодні відбуваються, стосуються всіх регіонів світу. Є підстави стверджувати про зрушення на всіх рівнях світового політичного розвитку [28]. Це відкриває

* Виникнення системи націй-держав датується 1648 роком. Існує точка зору, що сучасні нації виникли на зламі XVIII – XIX століть. Дж. Модельскі вважає першою нацією-державою Португалію кінця XV століття.

дослідникам унікальний досвід спостереження загальнопланетарної політичної трансформації.

Таким чином, використання масштабів простору-часу дозволяє відрізнити новий якісний стан політики – світову політію (політії).

М.В. Ільїн зазначає, що важливою гіпотезою хронополітики є те, що «жодна епоха не відкидає попередньої, але знаходить способи, щоби засвоїти те, що було створено раніше та спродукувати свої новації» [21; с.8].

До цього слід додати ідею «вибуху історичного поліморфізму» в умовах політичної кризи [43;с.53].

3. *Ритми досліджень.* Політична ритмологія є невід'ємною складовою сучасної хронополітики. Її важливою рисою є вияв політичної логіки циклічних змін. Політичну ритмологію необхідно відрізнити від підходів, що встановлюють залежність політичних процесів від зміни астрономічних явищ (це можуть бути чинники сонячної активності чи навіть астрологічні констеляції), а також наукових підходів, котрі обґрунтовують наявність періодичності чи вікової стадійності в політичних процесах без експлікації природи, сутності, причин темпоральних характеристик.

Основна відмінність хронополітичної ритмології від багатоманітних проектів дослідження циклів історії – розгляд хвиль політичних змін в межах існуючих форм політичної організації. Певна ритмічність властива всім формам політичної організації. Заслуговує уваги циклічна концепція власне процесу розвитку історичних форм політичної організації, що була запропонована О.П. Кабаченком [24].

В логіці моделі довгих циклів світової політики Дж. Модельські перші десятиріччя XXI століття відповідають фазі деконцентрації світового порядку, що підтримується світовим лідером (США). Ця фаза передбачає появу «челенджерів» глобального розвитку.

На мою думку, рисою сучасного розвитку глобального циклу є істотне пом'якшення антагонізмів у порівнянні з попередніми епохами. Альтернативи

світового розвитку, не дивлячись на конфліктний потенціал, взаємодіють більш конструктивно, чіткі кордони між фазою делегітимації (постановкою проблем) та деконцентрації (формуванням коаліцій) розмиваються. Наступна фаза глобальної війни також буде нормалізована та матиме вигляд світового інформаційного конфлікту.

4. *Темп політичного процесу, різноманіття нових форм політичної організації.*

Якісно нові політичні системи, що виникають сьогодні, не мають нічого спільного із жорсткими інституціональними формами. Ю.Габермас з цього приводу пише: «Ця політика являє собою дифузний вигляд – не статичний образ багаторівневої політики в межах якої-небудь світової організації, а динамічний образ інтерференцій та взаємодій між політичними процесами» [39; с.149].

Як первинні принципи хронополітики називаються політико-системні параметри. Пристосування політичних систем до сучасних вимог – це управлінське завдання. Динамізм сучасної політики проявляється як в організаційних формах, так і в нових принципах політичного менеджменту, заснованого на постійному моніторингу, event – аналізі та продукуванні подій.

5. *Динамізм змін середовища.*

Інтенсивно змінюється соціоприродне середовище політики. Друга половина ХХ століття характеризувалася безпрецедентним зростанням темпів соціальних інновацій, гуманітарної мобільності, появою феномену «синдрому людського розвитку». Цей же період часу позначений виявом кризової екодинаміки. Дані чинники впливають на сучасну політику і потребують управління розвитком. Цілком очевидно, що управління часом соціального розвитку здійснювалось і раніше. Можна припустити, що сучасне розуміння політики розвитку відрізняється від попередніх форм багатоаспектністю, конкурентністю та неперервністю.

Стратегії розвитку епохи зрілого модерну, спрямовані на вирішення завдань індустріального зросту, спровокували низку проблем, пов'язаних із

пролетаризацією та маргіналізацією, і призвели до відчуження, соціального конфлікту та екологічної кризи.

Цей досвід дозволив сформулювати принципи сталого розвитку. Багатоаспектність розвитку пов'язана з участю всіх соціальних груп у випрацюванні спільного майбутнього, що забезпечує врахування можливих негативних наслідків активності.

Як сучасні багатоаспектні підходи до управління можна назвати стратегічну екологічну оцінку, залучення наукового співтовариства до випрацювання політичних курсів.

В умовах формування єдиного ринку просування інновацій стає критичною умовою незалежності економік. Актуальною вимогою політики дня сьогоднішнього є підтримка та приріст інновацій.

Нарешті, *неперервність* означає необхідність постійного здійснення конструктивних змін. Якщо раніше цілі розвитку були скінченні, а діаграма управління - дискретною (модель фабрики Фуко: «розташовувати у просторі, впорядковувати в часі»), то зараз розвиток прямує до перманентності. Прикладом може слугувати перехід від системи кваліфікацій до неперервної освіти.

б. *Нерівномірність розвитку*. Всі намічені особливості сучасного розвитку проявляються у дійсному політичному процесі досить неоднозначно. М.В. Ільїн зазначає, що «конкретні політики і навіть різновиди політик формуються на основі комбінації основних ідеальних типів із додаванням низки специфічних історико-еволюційних чи культурно-цивілізаційних характеристик» [22; с.21].

Це означає, що в сучасних процесах глобалізації досить закономірно знаходять вияв риси колонізації та вестернізації. Останнім часом удосконалюються технології зовнішнього управління політичними транзитами, що використовують ефекти соціетальної, економічної, інформаційно-культурної глобалізації. При цьому дійсної модернізації та демократизації

транзитних суспільств не відбувається. Радше формується стратегія «перманентної демократизації», що протилежна змісту сталого розвитку.

Протилежний зміст отримує вплив змін середовища на політику. Замість формування динамічних децентралізованих політій спостерігається побудова замкнених систем, що опікуються проблемами національної безпеки. Це шкодить сучасному розвитку, хоча є невід'ємною його умовою.

Необхідно наголосити на тому, що хронополітика поєднує методологічні принципи дослідження політичного часу, а також праксеологічні (стратегічні, управляючі політичною дією) принципи.

До методологічних принципів хронополітики належать наступні:

1. *Принцип розрізнення рівнів (форм, діапазонів) темпоральності:*

А) реального (подій) часу – «політичної хроніки»;

Б) ритмів, кон'юктур, що характерні функціонуванню певних політичних систем – «політичній хронографії» (приклади – цикли зміни лідерства у світовому політичному процесі, структура балансу сил);

В) часу, пов'язаного із тривалістю існування певних політичних систем, виділенням якісно різних форм політичної організації;

Г) «вічного» часу, пов'язаного із включенням форм політичної організації у загальну логіку політичного розвитку, виділення універсальних законів політики.

Методологічну основу дослідження часу в хронополітиці, а також систематизації сучасних хронополітичних уявлень складає концепція рівнів (форм, діапазонів) темпоральності. Вперше сформульована істориками школи «Анналів», ця концепція відрізняла історію подій та історію великої тривалості. Якщо перша звертала увагу дослідника на атомарні факти та дії, то друга фіксувала історичні структури, незмінно існуючі протягом визначеного періоду часу. До того ж, виділялася «кон'юктурна історія», тобто циклічно-хвильові форми процесів, що відбуваються в межах історичних структур великої тривалості [3].

Подальша розробка проблеми форм темпоральності здійснена в концепції «просторово-часових реальностей» (TimeSpace realities) І.Валерстайна [5]. Цей вчений показав значимість відмінності форм часу в контексті методологічних проблем сучасних соціальних наук в цілому, назвавши простір і час «основою знання» [61]. Більше того, Валерстайн виділив ще одну форму темпоральності: трансформаційний простір-час, біфуркаційний момент, період переходу від однієї історичної системи і відповідної «великої тривалості» до іншої. Цей концепт є досить визначним в межах сучасної світової політики, домінуючими характеристиками якої стали перехідність, турбулентність, трансформація, біфуркація і т.д.

Інтерпретація концепції форм часу в політичній науці зроблена М.В. Ільїним в концепції Повсякденності, Історії та Хроносу як «діапазонів темпоральності» [14,15]

2. *Принцип дискретності часу.*

Ключовим для сучасної хронополітики є виділення перехідного, кризового часу, часу трансформації однієї форми політичної організації в іншу. Принципова роль цього типу часу пов'язана із проблематизацією у суспільних науках і у сучасній науці в цілому «вічного часу», пов'язаного з поняттями лінійності, неперервності та детермінізму.

О.С. Панарін описує таке бачення часу в одній із презумпцій глобального політичного прогнозування: це «принцип дискретності простору-часу, означаючий, що в точках біфуркації утворюються передумови якісно нових станів, котрі дають якісно інше майбутнє» [31; с.10].

В концепції просторово-часових реальностей Валерстайна останньому принципу відповідає поняття «трансформаційний простір-час». «Це час, про який теологи кажуть *kaĩros* на протигагу формальному часу, який, як сказав П.Тілліх, був відмінністю між якісним та кількісним часом» [5].

Слід також наголосити на визначенні, що було запропоноване І.А. Василенко: «Політичний час – це час-кайрос, котрий охороняє епохальні моменти історії» [7; с.268].

Принципово аналогічне розуміння часу у М.В. Ільїна охоплюється концептом «хронополітичної паузи» (пауза власне й вказує на дискретність часу), котра розділяє Виклик (критичну зміну умов середовища політичної системи) та Відповідь («оновлення структури ціледосягнення, накопичення нею хронополітичної складності») [18; с.32].

З названими методологічними принципами пов'язане розуміння хронополітики як діяльності (праксеологічні принципи):

1. *оперативно-тактичне розуміння* – «дромологія», політика швидкості, гра на випередження політичного супротивника в реальному часі;
2. *тактико-стратегічне* – засноване на розумінні механізмів функціонування політичної системи; побудова політики у відповідності із вимогами політичного часу, соціальної кон'юнктури;
3. *стратегічно-трансформаційне* – засноване на діагностиці біфуркаційного періоду в розвитку тієї чи іншої політичної системи; діяльність, пов'язана з конструюванням політичних інститутів, в межах яких політичний процес вийшов би на новий етап розвитку.

Власне з останньою концептуалізацією хронополітики, на наш погляд, пов'язана актуальність цього знання на сьогодні. Хронополітика повинна виступити як основа розуміння глобальної політичної трансформації, стратегії створення життєдіяльних форм політичної організації на глобальному рівні.

Виокремлення різноманітних рівнів темпоральності дає можливість виявити часову визначеність політичного процесу.

Поняття якісної «часової визначеності» політичного процесу дозволяє говорити про хронополітику як про концепцію діяльності, що враховує часову специфіку перебігу політичних процесів.

В низці подій часова визначеність полягає в суб'єктивних часових відношеннях «раніше-пізніше», хронополітика тут виступає в якості оперативно-тактичної діяльності, пов'язаної з необхідністю випередження інших суб'єктів політики чи реагування на певні дії. В межах стійкого функціонування політичної системи хронополітика стає тактико-стратегічною діяльністю, заснованою на виявленні соціальної та політичної кон'юнктури.

Хронополітика являє собою концепцію політичного часу як змінюваності політичних відносин та форм їх організації. Змінюваність є результатом сукупної діяльності суб'єктів політики, учасників політичних відносин.

Хронополітика передбачає субстанційно-реляційну інтерпретацію політичного часу. Політичні зміни підпорядковуються правилам політичної системи, утворюють ритм, що відповідає режиму її функціонування. Подібні форми політичної організації утворюються внаслідок структурування, систематизації, закріплення оптимальних результатів взаємодії суб'єктів, в чому знаходить прояв реляційний характер політичного часу.

Хронополітика виконує в політичній науці низку важливих теоретико-методологічних функцій:

- визначає політику як особливу реальність та об'єкт наукового вивчення, виокремлюючи у загальноісторичному та соціальному часі кризові періоди, в котрі політична діяльність є зв'язуючою ланкою між різноманітними історичними епохами;
- розширює світоглядну основу політичного дослідження, говорячи про необхідність вияву фундаментальних принципів політичних явищ та їх стратегічних, довгострокових наслідків;
- виключає нормативне, оціночне трактування політичної динаміки, розглядаючи політичний час в якості невизначеного результату сукупної діяльності суб'єктів політики.

Говорячи про хронополітику, необхідно усвідомити, що мова йде не про абстрактне узагальнення політичного знання, а про досить-таки окреслений об'єкт дослідження – світову політику та її темпоральні параметри. В такому відношенні хронополітика набуває важливе значення для розвитку політичної науки загалом.

Висновки

Дослідження поняття хронополітики, її місця, ролі та функцій в сучасній політичній науці дозволяє зробити наступні висновки.

Хронополітика, якщо характеризувати цю галузь знання з точки зору її наукового статусу, являє собою *політико-філософську концепцію політичного часу*.

Про хронополітику не досить коректно говорити як про самостійну дисципліну в межах сучасної політичної науки. Причина цього полягає в тому, що дана галузь знання недостатньо розроблена. Визначення ж хронополітики як окремої дисципліни потребувало б виокремлення предмета, методів, власних законів хронополітики. Це б, у свою чергу, субстанціювало час, перетворюючи його в самостійну сутність, котра чинить реальний вплив на політичні процеси.

Якщо ж хронополітика буде претендувати на дослідження закономірностей змін та розвитку дійсних політичних процесів, базуючись на реляційному розумінні часу, то фактично вона буде охоплювати предмет політичної науки загалом, втрачаючи власну специфіку.

З іншого боку, хронополітика, на відміну від інших *дисциплін та субдисциплін політичної науки, не може бути пов'язана з аналізом якого-небудь визначеного фрагменту політичної дійсності, оскільки всі політичні явища існують в часі*.

З цієї причини не виправдане також трактування хронополітики як одного з підходів, що склалися в сучасній політичній науці. Хронополітика не

може розвиватися у відриві від основного ядра теорії політики, бо це перетворювало б хронополітичне знання в теоретизування.

Хронополітика як концепція політичного часу повинна бути безпосередньо інтегрованою в загальну структуру політичної теорії, виконуючи в політичній науці, перш за все, функцію формування уявлень щодо політичної змінюваності. Знання щодо змінюваності, з точки зору методології науки, виступає необхідним структурним компонентом наукової теорії поряд із загальним розумінням об'єкта, предмета, спеціальних методів, базових уявлень щодо природи, сутності галузі дійсності, що розглядається. Уявлення щодо змінюваності тісно пов'язані з даними компонентами науково-теоретичного знання, на практиці не відокремлюються від них. Будь-яке теоретичне знання, якщо й не концептуалізує змінюваність, то завжди передбачає певне розуміння часу. У свою чергу, розуміння часу визначає характер знання-пояснення та знання-передбачення, що формується науковою теорією.

Хронополітика виступає *політико-філософською концепцією*, що виконує в політичній теорії світоглядні та методологічні функції. Виокремлення поняття «політичного часу» є відображенням етапу наукового самовизначення політологічного знання загалом. Мова йде про поглиблення функціональної диференціації політичної підсистеми в системі соціальних зв'язків і, як наслідок, процес зростання автономності знання.

Уявлення про політичний час як форму існування політичної дійсності дозволяє окреслити кордони, власні виміри сфери політичного, визначивши місце політичної динаміки у загальному ході історичного часу. Цей аспект розвитку хронополітики видається надзвичайно важливим в контексті становлення вітчизняної політичної науки.

Інша функція хронополітики як політико-філософської концепції полягає в тому, що вона розширює зону політичного аналізу, говорячи про необхідність пізнання глибоких передумов політичних феноменів, а також виявлення стратегічних наслідків політичних дій.

Виступаючи політико-філософською концепцією, хронополітика базується на сучасних загальнонаукових методологічних принципах пізнання світу. Важливими для хронополітичного знання на сьогодні виступають ключові для сучасного розуміння світу принципи нелінійності, відкритості майбутнього, альтернативності шляхів розвитку складних систем, ознаками яких володіють форми політичної організації. Застосування ж даних принципів до розуміння політичної змінюваності дозволяє орієнтувати політичні дослідження не на пошук загальних законів, а на вияв часової визначеності, етапів розвитку політичних систем, на кожному з яких діють особливі правила та принципи політичної діяльності, котрі, однак, не мають універсального застосування.

Хронополітика також передбачає відмову від нормативної, оціночної чи телеологічної інтерпретації політичної змінюваності, вводячи до науки поняття «політичного часу» як доповнення до таких понять як «модернізація», «розвиток», «ускладнення», «реформа», «революція». Це не означає заперечення названих концептів, але покликано обмежити їх абсолютизацію в політичній теорії та на практиці. Політичний час, виступаючи більш загальним поняттям, дозволяє зробити уточнення їх змісту, галузі та умов застосування.

Якщо характеризувати хронополітику як концепцію політичного часу з точки зору її змісту, то необхідно підкреслити, що час в політиці виступає в якості *змінюваності відносин між суб`єктами політичної діяльності та форм організації політичних відносин (політичних систем)*.

Це загальне визначення містить в собі базове розрізнення рівнів політичної змінюваності, котре є основою структурування хронополітичного знання. Поняття змінюваності політичних відносин конкретизується в розрізненні подієвої змінюваності, простої зміни явищ в процесі діяльності суб`єктів, з одного боку, і процесуально-ритмологічних характеристик змін в структурі політичних відносин - з іншого.

Виконуючи функцію розширення сфери політичного дослідження, хронополітика дозволяє вийти за межі синхронного розуміння світової

політики, розглядаючи її як загальний процес формування та трансформації політичних систем. Інтегруючи загальнонаукові методологічні принципи у дослідження світових політичних процесів, хронополітика виключає лінійне, детерміністське чи фіналістське бачення цього загального процесу, створюючи фундамент для конструктивної політичної активності. Виступаючи політико-філософською концепцією, вона також доповнює та розвиває понятійний апарат теоретичних досліджень світової політики.

Говорячи про пріоритети подальших досліджень, зазначимо, що розвиток та інституціоналізація цієї галузі політологічного знання можливі на основі підвищення рівня комунікації між різноманітними розробками хронополітичних концепцій, а також встановлення зв'язку хронополітики із традиційними дисциплінами політології, що включають геополітику, теорію модернізації, порівняльну політологію. Чинником успіху хронополітики видається розвиток її прикладного потенціалу, пов'язаного з концептуальним наповненням формулювання дієвих національних, міжнародних, та зовнішньополітичних стратегій.

Список використаних джерел

1. Аристотель Политика. Сочинения: В 4-х т., Т4 / Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
2. Аронов Р.А., Терентьев В.В. Существуют ли нефизические формы пространства и времени? // Вопросы философии. – 1988. - №1. – с.71-85.
3. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории. – М., 1997.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. Т3. Время мира. – М., 1992.
5. Валлерстайн И. Изобретение реальностей времени-пространства: к пониманию наших исторических систем // Время мира: Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций. Вып. 2. Структуры истории. – Новосибирск, 2001.
6. Василенко И.А. Политическое время на рубеже культур // Вопросы философии. – 1997. - №9. – с.46-57.
7. Василенко И.А. Политическая глобалистика. – М., 2000.
8. Венгеров А.Б. Политическое пространство и политическое время (Опыт структурирования понятий) // Общественные науки и современность. – 1992. - №6. – с. 49-63.
9. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Раздел второй, часть вторая. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
10. Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана. – М., 2002.
11. Волны и циклы политического развития (Заочный круглый стол) 2002 // Полис. – 2002. - №4.
12. Ильин В.В., Панарин А.С. Философия политики. – М.: Наука, 1994. – 458 с.
13. Ильин М.В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях «процесс», «изменение», «развитие» в политологии // Полис. – 1993. - №2. – с.57-69.

14. Ильин М.В. Очерки хронополитической типологии. Проблемы и возможности типологического анализа эволюционных форм политических систем. Часть 1: Хронополитическая перспектива. – М.: МГИМО, 1995. – 112 с.
15. Ильин М.В. Очерки хронополитической типологии. Проблемы и возможности типологического анализа эволюционных форм политических систем. Часть 2: Хронополитическая перспектива. – М.: МГИМО, 1995. – 105 с.
16. Ильин М.В. Хронополитическое измерение: за пределами истории и повседневности // Полис. – 1996. - №1.
17. Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М., 1997.
18. Ильин М.В. Геохронополитика – соединение времен и пространств // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. – 1997. - №2.
19. Ильин М.В. Глобализация политики и эволюция политических систем // Питирим Сорокин и социокультурные тенденции нашего времени: Международный симпозиум, посвященный 110-летию со дня рождения Питирима Сорокина. – М. – Спб., 1999.
20. Ильин М.В. Десять лет академической политологии – новые масштабы научного знания // Полис. – 1999. - №6. – с.135-144.
21. Ильин М.В. Идеальная модель модернизации и пределы ее применимости. – М., 2001.
22. Ильин М.В. Типы и разновидности политик мирового развития // Состязание старых и новых форм политик мирового развития: Международная интернет-конференция. 13 мая -10 июня, 2003: Сб. материалов / Под ред. Е. Лобза и К. Костюка. – М., 2003.
23. Ильин М.В. Феномен политического времени // Полис.–2005. - №3. – с.5-21.
24. Кабаченко А.П. Политический процесс и политическая система: источники саморазвития // Вестник МГУ. Сер.12. Политические науки. – 1998. - №1.

25. Косолапов Н. Явление международных отношений: историческая эволюция объекта анализа // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1998. – №4.
26. Луман Н. Мировое время и история систем // *Логос*. – 2004. – №5. – с.131-169.
27. Мельвиль А.Ю. Методология «воронки причинности» как промежуточный синтез «структуры и агента» в анализе демократических транзитов // *Полис*. – 2002. – №5. – с.54-60.
28. Мельвиль А.Ю. Еще раз о сравнительной политологии и мировой политике // *Полис*. – 2004. – №5. – с.114-120.
29. Модельски Дж. Эволюция глобальной политики // [http:// wpp.philos.msu.ru](http://wpp.philos.msu.ru)
30. Панарин А.С. *Философия политики*. – М., 1996.
31. Панарин А.С. *Глобальное политическое прогнозирование*. – М.: Алгоритм, 2000. – 324 с.
32. Платон *Законы*. Книга 3. Сочинения в 3 томах: Том 3, Часть 2. – М.: Мысль, 1972. – 678 с.
33. Пригожин И., Стенгерс И. *Время, хаос, квант*. – М.: Прогресс, 1994. – 266 с.
34. Семенов С.И. *Хронополитические аспекты кризисов культуры* // *Общественные науки и современность*. – 1993. – №4.
35. Сергеев В.М., Сергеев К.В. *Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети* // *Полис*. – 2003. – №3. – с. 6-14.
36. Сморгунов Л.В. *Сетевой подход к политике и управлению* // *Полис*. – 2001. – №3. – с.103-113.
37. Темнов Е.И. *Аристотель и начала политической науки* // *Аристотель. Политика. Афинская полиция*. – М., 1997.
38. Тоффлер А. *Футурошок*. – СПб., 1997.
39. Хабермас Ю. *Постнациональная констелляция и будущее демократии* // *Логос*. – 2003. – № 4-5. – с.105-153.

40. Цымбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий // Полис. – 1999. - №4.
41. Цымбурский В.Л. Сколько цивилизаций? (С Ламанским, Шпенглером и Тойнби над глобусом XXI века) // Pro et contra. – 2000. – Т5. №3. – с.173-197.
42. Чеснавская М.Н. Нелинейные подходы к мировой политике // Философия мировой политики: Актуальные проблемы. – М., 2000.
43. Чешков М.А. О видении глобализирующего мира // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - №4.
44. Чихарев И.А. Хронополитика в теории мировой политики. – М.: Современные тетради, 2006.- 152 с.
45. Чихарев И.А. Хронополитические исследования: опыт синтеза // Полис. – 2003. - №6. – с. 50-62.
46. Чихарев И.А. Многомерность мировой политики (К современным дискуссиям) // Полис. – 2005. - №1. – с. 161-173.
47. Чихарев И.А. Хронополитика в политической науке XX – начала XXI вв. // Вестник МГУ. Сер.12. Политические науки. – 2004. - №3.
48. Чихарев И.А. Хронополитика: развитие исследовательской программы // Полис. – 2005. - №3. – с. 21-34.
49. Шпенглер О. Закат Европы. Т1. – М.: Мысль, 1993. – 663 с.
50. Easton D. The Political System. – N.Y., 1953.
51. Gurvitch G. The Spectrum of Social Time. – Dordrecht, 1964.
52. Huntington S. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Politics. – 1971. – Vol.3. №3.
53. Laslett P. Social Structural Time. An Attempt at Classifying Types of Social Change by their Characteristic Paces // The Rythms of Society / Ed. By Young M., Schuller T.L. – N.Y., 1988.
54. Modelski G. The Study of Long Cycles // Exploring Long Cycles. – L., 1987.
55. Modelski G. Long Cycles in World Politics. – Seattle; L.,1987.

56. Modelski G. From Leadership to Organization: The Evolution of Global Politics // Journal of World Systems Research. – 1995. – Vol.1.№7.
57. Modelski G. Time, Calendars and International Relations: Evolution of Global Politics in the 21st Century. Paper presented at the 37th annual convention of the International Studies Association in San Diego. April 16-20, 1996 // <http://faculty.washington.edu/modelski/>
58. Rosenau J.N. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. – N.J., 1990.
59. Ruggie J.G. Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization. – L.; N.Y., 1998.
60. Sorokin P. Merton R. Social Time: A Methodological and Functional Analysis // American Journal of Sociology. – Vol.42 Is.5.
61. Wallerstein I. SpaceTime as the Basis of Knowledge // Keynote address at Convergencia: World Congress of Convergence. – Cartagena, Colombia. May 31 – June 5 1997 // <http://binghanton.edu>.
62. Wallis G. Chronopolitics: The Impact of Time Perspectives on the Dynamics of Change // Social Forces. – 1970.- №40.